

Утегенова Г.Ж.*

филолог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫАвтор корреспондент: gulzi_2615@mail.ru

Түйін: Мақалада орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есім сөздердің жасалу жолдары, олардың зерттелуі туралы мәлімет келтірілген. Көне тілдерде де, қазіргі түркі тілдерінде де зат есімдер лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы жасала береді. Біз осылардың ішіндегі морфологиялық тәсіл арқылы жасалуына баса назар аударамыз. Орта ғасырдағы барлық жазба ескерткіштердің тіліндегі зат есімдердің морфологиялық тәсіл арқылы жасалуына тоқталып, мысалдар келтірдік. Зат есім тудыратын жұрнақтардың кейбіреуі өздері тіркескен сөздердің лексикалық мағыналарына семантикалық реңк қана үстейді. Ескерткіштегі есім сөздердің барлығы бірдей түбір сөз бола бермейді, туынды болып та келеді. Олар жұрнақ арқылы бір – бірінен я басқа сөз таптарынан жасалады. Ең алдымен, есім сөздердің синтетикалық және аналитикалық сөз формалары арқылы жасалуына көңіл бөлдiк.

Кілттік сөздер: зат есім, жазба ескерткіштер, морфология, түркі тілдері, сөзжасам.

Кіріспе: Өзге сөз таптарынан қажетті жұрнақтардың жалғануы арқылы пайда болған сөздер. Бұлардың барлығы да дерлік морфологиялық жолмен жасалған зат есімдер. Зат есім тудыратын жұрнақтардың кейбіреуі өздері тіркескен сөздердің лексикалық мағыналарына семантикалық реңк қана үстейді. XIII-XIV ғасыр жазба ескерткіштерінде зат есімдер мынадай жұрнақтар арқылы жасалады. Олар: -мақ, -мек, -чық, -үк, -үт, -ақ, -үм, -ым, -уш, -чі, -ған, -мач, -рек, -іш, -аш, -еру, -сун. Осы аталған жұрнақтарға мысалдар келтірейік.

-мақ етістіктің түбіріне қосылып, есім жасайтын құранды әрі өнімді жұрнақ: тізбек, батпақ, шақпақ сөздері – етістікке –бек, -пақ құранды жұрнақ қосылу арқылы жасалған есім сөздер.

-мақ қосылу арқылы жасалған сөздер құрал – аспап атын білдіреді:

-мақ қосылу арқылы жасалған сөздер киім атауларын, не белгілі бір заттың тобын, жиынтығын білдіреді:

Ауқат тағам аттарын білдіреді:

«-мақ, -мәк встречается, как пережиточный аффикс, в изолированных словах различного значения» [1, 150]

Тутылмақ – тұтылу (айдың, күннің тұтылуы), көкремек – күркіреу (күннің күркіреуі), есмес – күн (желсоқпай тұрған уақыт, желеспейтін кез), тамчық – тамшы (майдатамшы), үйүк – үйік, төбе (үйіндіжер, төбешік), айры – айрық (таудың айрығы), йебүлдірек – жапырақ (ағаштың жапырағы), кечүт – суданкешіп өтетін жер (жаяуөткел), қышқач – шаян, сувлачан – суалшаң, йалдырмжәнесьрча – әйнек, шыны (жарқ – жұркететін, жарқырап тұратын нәрсе, зат), бол(л)уқ – бөлу, бар болу, жетісу, жетілу, баю, байлықтың мол болуы, молшылық, бузмақ – талау (талан – таржға салу, талапалу).

-лық біз зерттеп отырған жазба жәдігерлерде ең жиі қолданылатын өнімді жұрнақ. “Хұсрауа Шырын” мен “Нахджәл-Фарадис” тілінде 8 түрлі фонетикалық варианты бар: -лық, -лик, -луқ, -лүк, -лығ, -лиг, -луғ, -лүг; “Мухаббат - наме” тілінде тек –лық, -лик, -луқ варианты бар. Ескерткіштерде –лық көбіне сын есім және зат есім тудыруға белсенді. Сонымен қатар көп мағыналы болып келеді.

1. Зат есім жасай отырып абстракт ұғымдар береді. Бұл сөздерді шағын мағыналық топтарға бөлуге болады.

а) сын есім негізден зат есім тудырып сапа мен жағдайды білдіреді. Иаманлық (жамандық): йаманлық қылған ергәе гүликқыл – жамандық қылған адамға жақсылық қыл /Г.326/.

Есенлік (есендік). Сөз түбірі қыпшақ жазбаларында кездеседі: тас – есен (здоровый, благополучный).

Ашлық (астық). Зайончковский: зерновой хлеб, зерно. Шығыстүркі тілдерінде: ашлығ, ашлық (зерно, злаки), ашла (есть, кушать), ашлақ (кушанья, яства), ашлық (обеспеченный едой, пищей; имеющий в качестве пищи что - либо), аша (есть, кушать) [2, 62]. Түркі тілдерінде танымал белгілі сөз.

Ачлық (аштық): Өкүшінгә рминачлық бирлә алмәк – аштықтан өлу өте қиын /ХШ,84 б.16/.

б) адамның мінезін, әрекетін, қалпын білдіретін сөздерден жасалған абстракт мағынадағы зат есімдер тудырады:

Кишилик (адамгершілік): йа рөл түрмәк кишили кермәз – Досты өлтіру – адамдыққа жатпайды /ХШ, 195 , 17/.

Фузулук (арсыздық): фузулук қылма өз орнунда тур тек – арсыздық қылма өз орнында тұр /ХШ, 218/.

Ұлүглүк(ірілік): Мәгар кішілікніұныттың кім, ұлүглүк естірсін – Кішіліктіұмытқан адамнан ірілік көрерсің /Г,273 б.,7/.

в) жан – жануарлардың атауларына жалғанып абстракты ұғымды зат есімдер жасайды.

Бөрилик (бөрілік, бөріге ұқсас): Бөрилик қой, чабан қыл ишиңни – Бөрілікті қой, шопанға ұқсап іс қыл /ХШ, 168 ,19/.

Тилкүлүк (құлық, айлакерлік): Арслан тилкүлүк қылса йәрашмаз – Арыстанға құлық жараспаз /ХШ, 167 б. 12/.

г) ескерткіштерде сын есімге жалғанып, абстракт мағынадағы зат есімдер жасайды:

Түгәллик (түгелдік, бүтіндік): Түгәллик йәхшы – бүтіндік жақсы /ХШ, 16 б. 20/.

2. Атақ, дәрежені білдіретін сөздерден адамның әлеуметтік жағдайын, кәсіпті, қызметті білдіретін зат есімдер жасайды:

Беклик (бек қызметі): Арзу билән беклик ғасил болмас – Тек қана үмітпен бек бола алмайсың /Г, 190/.

Құллық (құлдық, қызмет көрсету): бу ол му, йа дәгүл му билсә болмас, ики әрклиггә құллық қылса болмас – Бұл сол ма, әлде ол емес пе біліп болмас, екі үкіметке бір уақытта құлдық қылып болмас /ХШ,49 б. 3/.

Ханлық (хандық, патшалық): Бу күн ханлық бозынға кәртү хан сән – Бүгін хандыққа лайық хан сен /ХШ,114, 14/.

3. Әр түрлі мақсатқа арналған заттар мен нәрселердің атын білдіреді:

Ашлық (нан, бидай, дән): Йер уруқ алмайынча бермәз ашлық – Жер ұрық алмай, бидай бермес /ХШ,204/.

Түңлүк (түндік): Соңы айдың тег оң түңлүкдан енгай – Соңынан сәулеге ұқсап түндіктен енеді /ХШ, 86/.

4. Өлшем, бірлікті білдіретін сөздер –лық жұрнағымен жасалғанымен өте сирек:

Бирлик (бірлік): Анық бирликангә берүр тануклук – Оның бірлігіне куә болады /ХШ,5 б. 16/.

5. Шыққан орынды, мекен – жайды білдіреді: “Тулистан бит - турки” дастаны мен «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіштерінде ғана бірер дерек бар:

Кавунлық (қауындық, қауын егілген бақша): Гәр йесе қази алип бартил сәндән беш хийар он қавунлық ғасил етәргә қыл йарар – Егер қазы сенен пара үшін бес қияр алса, онда саған он қауындық бақшаны тиесілі етеді /Г, 16 а 3/.

Уштмақлық (жұмақ тұрғыны): Тәмұғлық қыл мени йа ғәм уштмахлық – Мені не тамұқтың не жұмақтың тұрғыны қыл /ХШ, 17 б 16/.

Еллик (бір елге тәуелді): Не еллик болурсиз – Қай елденсіз? (ХШ, 52 а 3).

Ө.Керімовтің көрсетуінше “ХШ” дастанында -лық жұрнағынан жасалған 245 туынды сөз, “Г” дастанында 55, “Мн” дастанында 6 туынды сөз бар екен [3,160].

Қазіргі түркі тілдерінде –лық / -лығ тұлғасы ең өнімді жұрнақтардың бірі. Сөз

тудырушы қосымшалардың көпшілігі бірнеше мағынаны білдіретін белгілі бір сөз табына телу арқылы олардың мәнін ашу қиын. Қазақ тілінде –лық / -лік жұрнақтары бірнеше мағына береді.

Аталмыш қосымшалардың сөзжасамдық алғашқы мағынасы қатыстық мән болып, кейін заттық ұғым қалыптасқан. Мысалы, беклик / қызмет – беклик / бек, жастық шақ – жастық.

-лық сөзжасам жұрнағы туралы түркітануда әр түрлі пікірлер бар. Н.К.Дмитриев былай деп жазған: “При всем многообразии функций, природа аффикса является идея концентраций или объединения чего - либо; сперва конкретных предметов, а потом и абстрактных” [4,171].

В.А.Серебренников пен Н.З.Гаджиева осы тұжырымға сүйене отырып, -лық, -лиг бұрын көптік жинақтау мағынасын берген күрделі аффикс болғандейді[5,302].

Ежелгітүркі, орта түркіжазба мұрағаттарының көбінде кездесетін –сыз тұлғасы заттық ұғымды сөздерден болымсыздық мән туғызатын өнімдіжұрнақ. Қазіргітүркі тілдерінде де жиіқолданылады. Қазақ тілінде де екітұлғада –сыз, -сіз варианттарында ұшырасады.

М.Томановтың көрсетулерінде –сыз өзінің тегіжағынан -сар аффиксімен ұялас.

Зат есім мен етістіктен зат есім тудыратын өнімді жұрнақтар. Әдеби тілімізде морфологиялық тәсілмен сөз тудыруда көп қолданылатын өнімді, актив жұрнақтардың бірі - -шы, -ші. Тарихи қалыптасу жағынан А.Г.Гулямов: «... аффикс –чи первоначально имел форму –ч, потом к нему присоединился формант –и получилась расширенная форма указанного аффикса, в дальнейшем аффикс расширенная форма указанного аффикса, в дальнейшем аффикс –чи начал присоединяться и к другим словам» [6, 15], - деп қарайды. Мүмкін –шы морфемасының этимологиясы солай болғанымен, қазіргі қазақ тілінде күрделі емес, жалаң жұрнақ.

Адамның әр түрлі еңбегіне, мамандығына, саяси бағытына тағы басқа ерекшелігіне байланысты жалпы дерексіз мағыналы, жалпы заттық мағыналы, нақтылы мағыналы зат есімдер жасалуына негіз болатын –шы мынадай тұлғалы сөздерге қосылып, негізгі түбірлі (әнші, сыншы), туынды түбірлі (егінші, сауыншы), біріккен түбірлі (қолбасшы, шекарашы), қысқарған түбірлі (колхозшы) зат есім жасайды.

-чы, -чи, -чі жұрнағы аталған ескерткіштердің барлығында да осы фонетикалық варианттарда кездеседі. Зат есім туғызатын бұл жұрнақ мынадай мағыналар береді.

1. Есімдерге тіркесіп келіп, кәсіпті, мамандықты білдіреді.

Егінчи (егінші): Егінчиләр келип шикайт қылдылар – Егіншілер келіп арыз айтты /Г, 91 б9/. Егінші үйлері йағылды отқа – Егінші үйлері жағылды отқа /Г,2/.

Елчі (елші): Беш башлы елчі келійір – Бес басты елші келеді /КК,16/.

Қарақчы (қарақшы): Қарақчыдан не қорқсун йоксул ай йар – Қарақшыдан не қорықсын кедей, әй жар /ХШ,219/.

Авчы (аңшы): Менің Қам авчы йүгрук ітларім бар – Менің де аңшы жүйрік иттерім бар /ХШ,15/.

Битигчи (хатшы, көшірмеші): Оқуды хас битигчисин қатынға – ол өзінің жеке хатшысын шақырды /ХШ, 14166/.

“ХШ” және “Г” ескерткіштерінде етістік негізінен туындаған кейбір сөздер де мамандықты білдіреді.

Күзэтчи (күзетші): Йәнә тапса күзэтчисиз ачуқ дүр – күзетшісіз қалған қымбат тасты тапса / Г,62610/.

Отачы (дәрігер): Отачы нечә ким билсә тамардын – тамыр ұстап ауруды білетін дәрігер /ХШ,63611/.

2. Есімдерге жалғанып адамның қасиетін, жақсы не жаман сапасын білдіреді.

Күрәшчи (балуан): бир күрәшчи пәғләван алтмыш түрли күрәш илмин билүр ерди – Бір балуан алпыс түрлі күрес тәсілін білетін / Г, 74 б 4/.

Йалғанчы (өтірікші): Йалғанчы душман көр болсун - Өтірікші жау соқыр болсын /

ХШ, 178 а 5/.

3. Субъектіні білдіріп зат есім туғызады:

Әпчи (әйел): Бұл сөздің түбірі “еп” – үй. Қазіргі хақас тілінде епчі әйел мағынасын береді.

Бұл сөзжасам жұрнақтарының ерте дәуірден бірден-бір мағынадағы субъектіні білдіреді. Оның шығу тегі туралы әр түрлі жорамал бар. Г.Рамстедт мұнымен қытай, корей тілінің чиа – кісі, ер кісі деген сөздерінен шыққан деп көрсетеді [7,209].

-даш, -дәш “ХШ” және “Г” ескерткіштерінде кездеседі. Зат есімдерге жалғанып туыстық, жолдастық қатынасты білдіретін атауларды туғызады.

Йолдаш (жолдас,серік): Мен дағы анларға йолдаш болмақ тиләдим – Менің оларға жолдас болғым келді /Г, 151 а 3/.

Қарындаш (туған – туысқан адамдар). Тас – қарындаш (брат, собрат, единоутробные братья и сестры); ата қарындашы (дядя по линии отца); қайын қарындашлар (родители и родственники жены и их потомство); қыз қарындаш (сестра); КК,МК. ДТС – қарундаш // қарындаш (брат единоутробный).

Көңілдаш (дос, көңілдес): Көңілдаш мән йәнә залым ерүр йар – Мен шын доспын, ал менің досым залым /ХШ, 115 в 10/.

Евдаш (әйел): Йақшы ер евдәши йаман болса, жәвр ичиндә ерин ғәмишә қыйнар – Жақсы адамның әйелі жаман болса, ол үнемі ерін азаптар /Г,134 а 6/.

-даш жұрнағы туралы түркітануда әр түрлі пікірлер бар. Н.Остраумов бұл жұрнақтарды жатыс септігінің жалғауы -да және ортақтық мағынаны білдіретін -ш жұрнағының қосындысынан жасалған дейді [8,9]. Ал белгілі қазақ ғалымы К.Аханов бұл тұлғаны “морфологиялық жылысу процесі мен сіңісу процесінің қатысуы нәтижесінде жасалған құранды жұрнақ” деп есептейді [9,19]. Түркітануда жұрнақтар дербес сөздердің күнгірттенуі арқылы жасалған деген тұжырым бар. О бастағы дербес сөз кейін көмескілене келе жұрнаққа айналып, түбірге жалғанарда жайдан жай тіркесе бермейді. Тілдің белгілі бір ішкі заңдылығына сүйенеді.

Қорытынды

Қорыта келе, орта ғасыр жазба ескерткіштер тілінде кездесетін есім сөздердің морфологиялық тәсіл арқылы жасалуын бірнеше ескерткіш тілімен салыстыра зерттеп, мысалдар келтірілді. Жазба ескерткіштер тілі мен қазіргі түркі тілдес халықтардың тіліндегі есім сөздердің жасалуына да баса назар аудардық. Олардың бірімен-бірінің ұқсастығы мен айырмашылықтарына мысал келтіріп, қарастырдық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград, 2008, стр. 171
2. Древнетюркский словарь. // Ленинград.1969. 678 с.
3. Керімов А. «Словообразовательные аффиксы в языке памятников тюркоязычных литератур XIV века» рукопись канд. Дис. Алматы. 2009, 160 с.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград.2009, 231 с.
5. В.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва. Наука. 2006. 302 с.
6. Гуламов А.Г. Проблема исторического словообразования узбекского языка (автореферат). Ташкент, 2015, стр. 15.
7. Рамстед Г.И. Введение в алтайское языкознание. Москва, 2007. С. 254.
8. Остраумов Н. Этимология сартовского языка. Москва. 2010. 249 с.
9. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы. Ғылым. 2012. 239 б.

Аннотация: В статье приводятся сведения о способах создания именных слов в письменных памятниках средневековья, их исследовании. Существующие, как в древнем, так и в современном тюркском языке, формируются лексическими, морфологическими, синтаксическими способами. Особое внимание мы уделяем морфологическому подходу к их составлению. Мы приводили примеры, когда существующие в языке всех письменных памятников средневековья образовались

морфологическим способом. Некоторые из суффиксов, которые образуют существительное, на лексическое значение слов с которыми они сочетаются, добавляют им только семантический оттенок. Все именные слова в памятнике не являются однокоренными словами, они бывают и производными. Они образуются через суффиксы друг от друга или от других части речи. Прежде всего, мы обращали внимание на то, что существительные формируются с помощью синтетических и аналитических форм слов.

Ключевые слова: существительное, письменные памятники, морфология, тюркские языки, словообразование.

Abstract: The article provides information about the methods of creating nominal words in written monuments of the middle ages, their research. Existing in both ancient and modern Turkic languages are formed in lexical, morphological, and syntactic ways. We pay special attention to the morphological approach to their composition. We have given examples when all written monuments of the middle ages that exist in the language were formed in a morphological way. Some of the suffixes that form a noun add only a semantic tinge to the lexical meaning of the words they are combined with. All nominal words in the monument are not single-root words, they can also be derived. They are formed through suffixes from each other or from other parts of speech. First of all, we paid attention to the fact that nouns are formed using synthetic and analytical forms of words.

Keywords: noun, written monuments, morphology, Turkic languages, word formation.